

1

De Triniteit als basis van de Godsleer

De Geloofsbelijdenis van Nicea en Athanasius

– Dr. A. Baars –

Zijn de oude belijdenissen achter in ons kerkboek in deze tijd nog actueel? De meeste van de lezers van deze bijdrage zullen wel toegeven dat de Twaalf Artikelen van het Geloof van blijvende betekenis zijn. Deze oude belijdenis wordt immers met grote regelmaat in onze kerkdiensten gelezen. Bovendien neemt zij in de meeste catechismi uit de tijd van de Reformatie een belangrijke plaats in. Zij wordt daarin doorgaans ook van een uitvoerige uitleg voorzien, zoals in de Heidelbergse Catechismus.¹ Mede daardoor is er een keur aan geschriften verschenen waarin het Apostolicum voor de gemeente van nu wordt uitgelegd, al ontbreekt het ook niet aan kritische stemmen rond deze belijdenis.² Maar de beide andere oudkerkelijke belijdenisgeschriften, de Geloofsbelijdenis van Nicea en de zogenaamde Geloofsbelijdenis van Athanasius, staan die niet veel verder van ons af? Zij houden verband met de

¹ Vgl. de Heidelbergse Catechismus, zondag 7 t/m 22.

² Zie o.a. Y. Feenstra, *Het Apostolicum in de twintigste eeuw*, Franeker, 1951. Enkele belangrijke titels: Karl Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis. Voor Nederland bewerkt en van aantekeningen voorzien door K.H. Miskotte*, Nijkerk, 1935; Wolfhart Pannenberg, *De geloofsbelijdenis. Een uitleg van de apostolische geloofsbelijdenis voor mensen van nu. Met een inleiding van H.M. Kuitert*, Baarn, 1976; Friedrich Wilhelm Kantzenbach, *Credo. Das Apostolikum und christlicher Glaube heute*, München, 1985.

oudkerkelijke strijd rond de Drie-eenheid, die ver buiten de horizon van de meeste gemeenteleden ligt en dus al lang vergeten is. Het concilie van Nicea veroordeelt in 325 namelijk de visie van Arius als ketters. Deze leert – kort gezegd – dat de Zoon van God niet in de volle zin van het woord God is. Hij is dus niet gelijk aan God de Vader, maar is Zijn allereerste schepsel, geschapen vóór de grondlegging van de wereld. Dat betekent in feite dat de Zoon een soort tussenpositie inneemt tussen God boven Hem en de schepselen onder Hem. Hiertegenover handhaaft de meerderheid van het concilie van Nicea met kracht dat ‘de eniggeboren Zoon van God uit de Vader geboren is vóór alle eeuwen, God uit God, Licht uit Licht, waarachtig God uit waarachtig God, geboren, niet gemaakt, van hetzelfde Wezen met de Vader’.³ Spreken dergelijke diepzinnig klinkende uitdrukkingen mensen tegenwoordig nog aan of zijn ze voor hen volstrekt ontoegankelijk geworden?

Deze vraag klemmt des te meer, omdat er al geruime tijd allerlei geluiden te horen zijn die een soort eerherstel voor Arius lijken te bepleiten. Ik noem drie voorbeelden. Wel heel bont maakt Dan Brown het in zijn veelgelezen boek *De Da Vinci Code*. Daarin staat het volgende te lezen: ‘[Keizer] Constantijn stelde op het Concilie van Nicea een hele nieuwe Bijbel samen die alleen maar boeken bevat die over Jezus als goddelijk spreken. Alle boeken die over Hem als menselijk spreken werden verbrand.’⁴ Nog niet zo lang geleden werd een merkwaardig boekje herdrukt onder de pakkende titel *Vrijspraak voor Arius. Hoe joden, christenen en de islam*

3 De uitgave van K. Zwanepol e.a. (ed.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Heerenveen, 2009, p. 17 heeft de uitdrukking ‘God uit God’ niet. Deze staat echter wel in de oorspronkelijke belijdenis van Nicea (vgl. Henricus Denzinger en Adolphus Schönmetzer (ed.), *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de Rebus Fidei et Morum*, Freiburg, 1973³⁵, p. 52. We moeten wel toegeven dat ‘waarachtig God uit waarachtig God’ in feite hetzelfde zegt, terwijl de tekst van de geloofsbelijdenis in 325 ook nog niet helemaal uitgekristalliseerd is.

4 Geciteerd via Lawrence M.F. Sudbury, *Nicea: what it was, what it was not*, Newburgh, 2009, p. 7.

in vrede kunnen leven.⁵ Daarin wordt op zijn minst de suggestie gewekt dat het portret dat met name de drie eerste evangelisten van Jezus tekenen joden, christenen en moslims zou samenbinden. De latere theologische speculaties van het concilie van Nicea over Christus als God zouden deze drie godsdiensten uit elkaar gedreven hebben. Maar ook in de serieuze theologische discussie gaan stemmen op die pleiten voor een gedeeltelijk eerherstel van Arius en die grote vragen hebben bij de leer zoals het concilie van Nicea die ontwikkelt. We kunnen hier onder meer denken aan de bekende dogmatiek van H. Berkhof, *Christelijk Geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*.⁶ Het is ook mogelijk te verwijzen naar het grote boek van de vorige aartsbisschop van Canterbury, Rowan Williams, die ontegenzeggelijk een groot kenner is van de kerkvaders: *Arius. Ketterij en traditie*.⁷ Williams tekent er bezwaar tegen aan Arius af te schilderen als de aartsketter die alleen maar de kerk wilde verwoesten. Hij schildert hem als een oprecht man die ervan overtuigd was dat hij een eerlijke uitleg gaf van de omstreden teksten uit de Bijbel die spreken over Jezus als de Zoon van God of als God. Hierbij aarzelt Williams overigens niet ketterse elementen in het denken van Arius aan te wijzen.

Wat moeten we met dit alles aan, vooral als we beseffen dat de Geloofsbelijdenis van Nicea als enige van de drie oecumenische symbolen algemene officiële erkenning heeft gevonden? Zij geldt nog altijd als de eigenlijke belijdenis van de oosterse kerken. Zij heeft echter ook een ereplaats in de Rooms-Katholieke Kerk. Bovendien hebben de kerken van de Reformatie deze belijdenis breed aanvaard als betrouwbare samenvatting van het christelijk

5 Hans-Georg Peitl, *Freispruch für Arius. Wie Juden, Christen und der Islam im Frieden leben könnten*, Norderstedt, 2012.

6 H. Berkhof, *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*, Nijkerk, 1993², p. 284vv., 326vv. Zie hierbij ook A. Baars, *Om Gods verhevenheid en Zijn nabijheid. De Drie-eenheid bij Calvijn*, Kampen, 2005², p. 48v.

7 Rowan Williams, *Arius. Heresy and Tradition*, Londen, 2005³.

geloof. Dat blijkt zowel uit de latere belijdenisgeschriften van de lutherse kerken (Augsburgse Confessie, art. 1; *Formula Concordiae* I, 2), als van de anglicaanse (Anglicaanse Geloofsbelijdenis, art. 8) en de gereformeerde kerken (Nederlandse Geloofsbelijdenis, art. 9; Franse Geloofsbelijdenis, art. 5; Ierse artikelen, art. 7).⁸ De geloofsbelijdenis van Athanasius – die zoals we nog zullen zien niet door Athanasius geschreven kan zijn, al ademt zij wel in belangrijke mate zijn geest – heeft ook brede erkenning gevonden. Die is echter wel beperkter dan de openlijke instemming met de Geloofsbelijdenis van Nicea. Zo wordt zij alleen genoemd in geloofsbelijdenissen die behoren tot de westerse christenheid, namelijk in lutherse (*Formula Concordiae* I, 2), anglicaanse (Anglicaanse Geloofsbelijdenis, art. 8) en gereformeerde belijdenisgeschriften (Nederlandse Geloofsbelijdenis, art. 9; Ierse artikelen, art. 7). Zodoende wordt het tijd dat we nagaan waarom deze oude belijdenissen van zoveel belang zijn. In dit verband willen we ook enige aandacht schenken aan de vraag waarom de klassieke triniteitsleer de basis is van een zuivere Bijbelse Godsleer. We zouden het zelfs zo kunnen zeggen: Waarom de Drie-eenheid de bron is van alle dogma's (*fons omnium dogmatum*).

1.1. De weg naar Nicea

Nu is het lastig de ontwikkelingen te schetsen die geleid hebben tot de samenroeping van het concilie van Nicea. We kunnen dat het beste doen langs twee sporen. Eerst schetsen we de politieke ontwikkelingen aan het begin van de vierde eeuw. Dat doen we hoofdzakelijk aan de hand van het eerste deel van de levensgeschiedenis van Constantijn de Grote. Deze keizer zet namelijk een krachtig stempel op het concilie en speelt ook een belangrijke rol bij de formulering van de Geloofsbelijdenis van Nicea. Daarna

⁸ Vgl. L. Doekes, *Credo. Handboek voor de gereformeerde symboliek*, Amsterdam, 1975, p. 24.

gaan we in op het conflict dat rond Arius rijst over de leer van de Drie-eenheid.

Diocletianus en zijn medekeizers

Om het leven van Constantijn de Grote goed te begrijpen, moeten we teruggaan naar de regering van de Romeinse keizer Diocletianus, die heerst van 285 tot 305. Onder zijn voorgangers, die bekend staan als de 'soldatenkeizers', is het enorme Romeinse Rijk van crisis tot crisis gegaan. Er heerst een zware economische neergang. Het bestuurlijke apparaat verbreekt. Barbaarse stammen bedreigen de grenzen vooral in het oosten en het noorden, terwijl de onoverwinnelijk geachte Romeinse legioenen niet of nauwelijks tegen hen opgewassen blijken. Bovendien zijn vele van de zogenaamde soldatenkeizers weliswaar met steun van het leger in het zadel geholpen, maar niet echt in staat het grote rijk te regeren. Velen van hen regeren ook maar kort en 'sterven niet in bed': zij komen om door moordaanslagen of op het slagveld.⁹ Niet zonder reden wordt daarom de derde eeuw na Christus 'de eeuw van de angst' genoemd. Angst voor een dreigende catastrofe heerst namelijk onder brede lagen van de bevolking van het Romeinse Rijk.¹⁰ En in die angst zoekt men naar een 'zondebok', die de oorzaak zou zijn van alle dreigingen en rampen. Dat zijn met name de christenen. Hun 'verraad' aan de oude staatsgoden van Rome en hun weigering de Romeinse keizer als goddelijk te vereren, roept het ongenoegen en de wraak van deze 'goddelijke' machten over het rijk af. Daarom moeten zij zwaar gestraft worden. De ergste vervolgingen van christenen vallen dan ook in deze periode, tij-

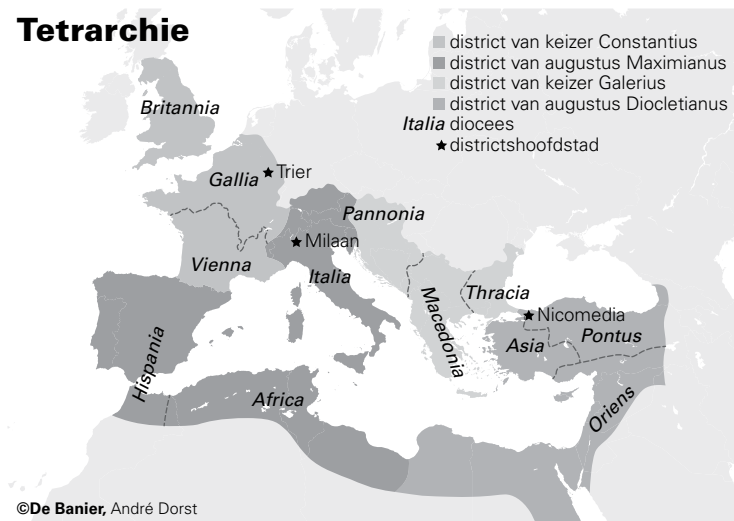
9 Fik Meijer, *Keizers sterven niet in bed. Van Caesar tot Romulus Augustulus 44 v.Chr.-476 n.Chr.*, Amsterdam, 2002, m.n. p. 86vv.; G.J.D. Aalders, *De grote vergissing. Kerk en staat in het begin van de vierde eeuw*, Kampen, 1979, p. 12vv.

10 E.R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety. Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, New York/London, 1970²; Aalders, *De grote vergissing*, p. 32vv.

dens de derde en aan het begin van de vierde eeuw na Christus. Het is ontegenzeggelijk de verdienste van Diocletianus dat hij in deze chaotische periode weer enige orde en eenheid in het Romeinse Rijk weet te scheppen. Wanneer hij in 285 keizer wordt, versterkt hij het keizerlijk gezag aanzienlijk en bevordert de militaire macht van het Romeinse leger krachtig.¹¹ Zo beschouwt hij het feit dat hij keizer wordt als de wil van Jupiter, de hoogste god van de Romeinse staat. Hij claimt dus goddelijk gezag voor zijn bewind, ook al beschouwt hij zichzelf niet als god in de volle zin van het woord, zoals sommige keizers voor hem wel deden. Met behulp van bekwame generaals en sterke legers weet hij aanval- len van barbaarse stammen van buitenaf en opstanden binnen het rijksgedebiet neer te slaan. Bovendien reorganiseert hij de bestuurs- vorm van het enorm uitgestrekte Romeinse Rijk. Omdat hij geen mannelijke erfgenaam heeft, benoemt hij een van zijn belangrij- ste generaals, Maximianus, tot medekeizer naast zich. Zelf draagt hij de titel 'Augustus' – wat ik wat vrij zou willen vertalen met 'opperkeizer'. Deze titel kent Diocletianus ook aan Maximianus toe. Hiernaast worden twee 'caesaren' – wat vrij vertaald met 'on- derkeizers' – aangesteld. Ook zij zijn succesvolle generaals in het leger van Diocletianus. Hun namen zijn Galerius en Constantius. Laatstgenoemde is vooral voor ons van belang, omdat hij de vader is van de latere keizer Constantijn. Binnen dit viermanschap blijft Diocletianus de onbetwiste leider, die in alle beslissende zaken de dienst uitmaakt. De Romeinse legers worden echter wel onder de vier machthebbers verdeeld. Elk van hen kiest een residentie die strategisch van belang is voor de verdediging van het grondgebied en de grenzen waarvoor hij verantwoordelijk is.

¹¹ Vgl. Arthur E. Boak en William Sinnigen, *A History of Rome to A.D. 565*, New York, 1965, p. 426vv.; Aalders, *De grote vergissing*, p. 56vv.; Simon Corcoran, 'Before Constantine', in: Noel Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 35-58, m.n. p. 40vv.

Tetrarchie

De verdeling van de gebieden onder de vier keizers

De residentie van Diocletianus is Nicomedia in Klein-Azië, gelegen vlak bij de Bosporus aan de Zee van Marmora. Dat is een uitstekende basis om leiding te geven aan de verdediging van Egypte, de Aziatische provincies en de gebieden die tegenwoordig bekend staan als Macedonië, Bulgarije en Roemenië. Galerius, die met zijn troepen de Donaugrens moet bewaken, vestigt zich in *Sirmium*, het huidige Sremska Mitrovica in Servië. Aan Maximianus is het gezag over het tegenwoordige Zwitserland, Italië, Noord-Afrika en Spanje toevertrouwd. Zijn residentie wordt Milaan. De bescherming van de Rijn grens en van Romeins Engeland valt ten slotte onder de verantwoordelijkheid van Constantius. Hij vestigt zich in Trier (*Augusta Treverorum*) in Duitsland, dat dan tot de Romeinse provincie *Gallia* behoort. Dit alles betekent dat Rome niet langer de residentie van de keizer is en het bestuurlijke centrum van het Romeinse Rijk. Toch blijft 'de eeuwige stad' een

bevoorrechte plaats houden als cultureel centrum en worden haar inwoners op staatskosten voorzien van 'brood en spelen'.¹² Deze vernieuwde grondstructuur van het keizerschap houdt overigens wel in dat uiteindelijk de twee onderkeizers de twee opperkeizers zullen opvolgen en op dat moment tot de rang van Augustus worden verheven. Zij benoemen vervolgens zelf nieuwe caesaren als hun opvolgers. Zoals nog duidelijk zal worden, zal deze regeling de nodige problemen opleveren.

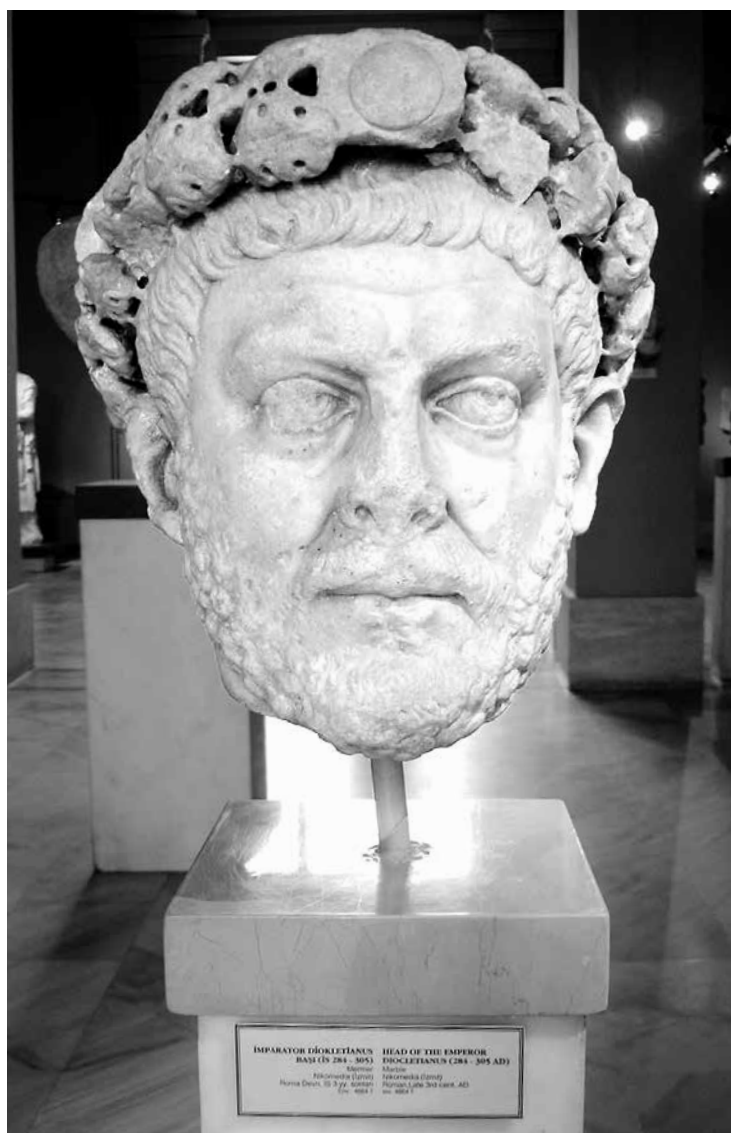
De christenvervolgingen

Diocletianus is nog om een andere reden bekend – of misschien beter gezegd: berucht. Tijdens zijn bewind vindt de laatste grote vervolging van de christenen plaats. Na de dood van keizer Valerianus (260) hebben de christenen in het Romeinse Rijk bijna een halve eeuw lang geen last meer van strafrechtelijke maatregelen en vervolgingen die tegen hen gericht zijn. Zij nemen bovendien in aantal sterk toe, mogelijk zelfs tot een tiende van de hele bevolking van het rijk. We treffen hen aan op alle sporten van de maatschappelijke ladder, ook in verschillende hoge overheidsfuncties. De inrichting van de kerk is veel duidelijker en meer omlijnd geworden, zodat zij meer en meer de trekken gaat vertonen van een soort 'staat in een staat'. Nu hebben we gezien dat Diocletianus sterke nadruk legt op de goddelijke autoriteit van de keizer en op de absolute noodzaak offers te brengen aan de Romeinse staatsgoden. Zodoende is een conflict tussen de staat en de christenen haast onvermijdelijk. Aan het begin van de vierde eeuw vaardigt Diocletianus dan ook een serie edicten uit met een oproep christenen als vijanden van de staat te vervolgen. De strafmaatregelen die hierin bepaald worden, gaan steeds verder. Zo beveelt het eerste edict van 23 februari 303 dat de kerken afgebroken moeten worden

¹² Vgl. Corcoran, 'Before Constantine', p. 44vv.

en de Heilige Schriften dienen te worden ingeleverd en verbrand. Bovendien verbiedt hij de samenkomsten van de christelijke gemeente, ontnemt hij alle christenen uit de hogere standen hun ambten, waardigheden en voorrechten en maakt hij christenen die bij het keizerlijke hof in dienst zijn tot slaven.¹³ Spoedig volgen een tweede en een derde edict, die vooral tegen de geestelijken gericht zijn. Het tweede beveelt alle geestelijken te arresteren en het derde bepaalt dat de geestelijken vrijgelaten kunnen worden als ze aan de goden offeren, maar dat ze gefolterd en gedood moeten worden wanneer ze dat weigeren.¹⁴ Ten slotte wordt in een vierde edict een algemeen bevel uitgevaardigd om aan de goden te offeren, waardoor de vervolging zich uitbreidt tot alle christenen.¹⁵ Op de weigering te offeren staan zware straffen: men kan veroordeeld worden tot slavenwerk in de bergen of tot de marteldood.

-
- 13 Eusebius van Caesarea, *Kerkelijke geschiedenis (Ecclesiastikè Historia)* VIII 2,4-5 (Editie: Eduard Schwartz, p. 742). Zie hierbij en voor het vervolg ook J. Vogt en H. Last, 'Christenverfolgung', in: *RAC* 2 (1953) p. 1159-1228, m.n. 1195vv.; Peter Guyot en Richard Klein (ed.), *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen I: Die Christen im heidnischen Staat*, Darmstadt, 1993, p. 178vv.
- 14 Eusebius, *Kerkelijke geschiedenis*, VIII 6,7-10 (Ed. Schwartz, p. 750vv.); Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, p. 178vv.; H.D. Stöver, *Christenverfolgung im Römischen Reich. Ihre Hintergründe und Folgen*, Düsseldorf/Wenen, 1982, p. 217vv.
- 15 Eusebius van Caesarea, *De martelaren in Palestina (De Martyribus Palaestinae)*, III 1 (Ed. Schwartz, p. 910); Guyot/Klein, *Das frühe Christentum*, p. 180v.

Keizer Diocletianus

Niet in alle delen van het Romeinse Rijk voert men deze edicten even streng uit en de vervolgingen duren ook niet overal even lang. Zo voeren de machthebbers in het Westen – onder wie Constantius – óf alleen het eerste edict uit, óf zij sluiten een akkoord met de christenen. Een en ander betekent dat het martelen van christenen in deze gebieden niet langer duurt dan van 303 tot 305. In het oostelijke deel van het rijk daarentegen – vooral onder het bewind van de fanatieke en bijgelovige Galerius – zijn de vervolgingen het zwaarst en duren zij ook vele jaren. Daar worden ook hele massa's christenen ter dood gebracht. Zo lezen we bij de kerkhistoricus Eusebius de volgende passage, die een indruk geeft van de aantallen martelaren in Egypte:

Nu werden al deze dingen niet maar gedurende enkele dagen of een korte tijd gedaan, maar gedurende een lange periode van hele jaren. De ene keer werden op één dag tien of meer mannen met hun vrouwen en kleine kinderen ter dood gebracht. Op een ander moment waren het er meer dan twintig, of niet minder dan dertig, of zelfs wel rond de zestig of honderd.¹⁶

Bovendien valt op dat een niet gering aantal stadhouders, beambten en beulen gruwelijker methoden uitdenkt om de christenen te folteren en ter dood te brengen dan ooit tevoren. Enkele gedenkschriften van martelaren (*martyria*) uit deze periode geven daarvan een schokkend verslag. Door de jaren heen groeit echter ook de weerzin tegen de vervolgingen en ziet zelfs keizer Galerius in dat zij in feite nutteloos zijn. Dat brengt hem ertoe in 311 een edict van tolerantie af te kondigen. Hierin verklaart hij officieel dat de vervolgingen van de christenen ten einde zijn en dat het christelijk geloof vanaf dat moment dus als 'officieel erkende religie' (*religio licita*) in

¹⁶ Eusebius, *Kerkelijke geschiedenis*, VIII 9,3 (Ed. Schwartz, p. 756).

het Romeinse Rijk beschouwd moet worden. De uitvaardiging van dat edict kan verband houden met het feit dat Galerius op dat moment ernstig ziek is en het einde van zijn leven voelt naderen. Er zijn zelfs christelijke schrijvers die veronderstellen dat hij tijdens zijn ziekte tot inkeer is gekomen en christen is geworden.¹⁷ Het zal echter ook te maken hebben met het feit dat Constantijn de Grote, die een afkeer heeft van christenvervolgingen, niet lang daarvoor aan de macht is gekomen. Deze zet in deze periode steeds meer zijn stempel op de gebeurtenissen in het Romeinse Rijk.

Constantijns weg naar de macht

Het precieze geboortjaar van Constantijn is niet bekend, wel de datum waarop hij ter wereld komt. Dat is 27 februari van – ongeveer – het jaar 280, mogelijk zelfs enkele jaren eerder. Zijn vader is Constantius, later Constantius Chlorus geheten, een bekwaam en succesvol generaal in het Romeinse leger. Tijdens zijn diensttijd heeft hij een verhouding met Helena, die hij op zijn tochten ontmoet heeft in een herberg waar zij waardin is of als serveerster dient.¹⁸ Het is niet helemaal duidelijk of Constantius wettig met Helena getrouwd is of dat zij ongehuwd samenleven.¹⁹ Hoe dat ook zij, in elk geval moet Helena niet alleen een aantrekkelijke, maar ook een bijzonder flinke en sociaal voelende vrouw geweest zijn. Later – in haar hoge positie als moeder van de keizer – doet zij enorm veel voor armen en andere mensen in hopeloze situaties, zoals gevangenen, dwangarbeiders en ballingen. Het is echter een omstreden punt of zij al vroeg tot het christendom bekeerd is.

17 Lactantius, *De mortibus persecutorum – Die Todesarten der Verfolger*, Turnhout, Brepols, 2003, p. 180-181. Zie over Lactantius en zijn geschriften K.H. Schwarte, 'Laktanz', in: Siegmund Döpp en Wilhelm Geerlings (ed.), *Lexicon der antiken christlichen Literatur (LACL)*, Freiburg, 1999², p. 387v.

18 Vgl. voor een biografische schets van haar Jan Willem Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden, 1992, p. 9-76.

19 Drijvers, *Helena Augusta*, p. 17vv.

Oude legenden zeggen dat de jonge Constantijn voor het eerst via zijn moeder met het christelijk geloof in aanraking komt, maar er zijn ook gegevens die erop wijzen dat zij na haar zoon tot geloof gekomen is.²⁰

Constantijns vader, Constantius, is geen christen. Hij is een verder van de onoverwinnelijke god van de zon (*sol invictus*) maar is daarbij niet eenkennig. In elk geval tolereert hij ook dat in zijn gezin andere goden worden gediend. Wanneer Constantius in 293 caesar wordt, moet hij dienen onder de Augustus Maximianus in het westelijk deel van het Romeinse Rijk. Daarvoor moet hij trouwen met de stiefdochter van Maximianus, Theodora. Vanwege zijn politieke carrière heeft hij Helena al in 289 verstoten. Op bevel van keizer Diocletianus wordt Constantijn opgevoed aan diens hof in Nicomedia in Klein-Azië. Daar hoort Constantijn zeker over het christendom, omdat daarover aan het hof in de hitte van de vervolgingen veel wordt gesproken. Aan het hof is hij ook met christenen in aanraking gekomen, onder andere met de oudkerkelijke schrijver Lactantius, die een boekje schrijft onder de titel *De dood van de vervolgers*.²¹ Brengen gesprekken met Lactantius hem tot het inzicht dat keizers die christenen vervolgen een slechte dood sterven en dat keizers die christenen begunstigen gezegend worden? We weten het niet, maar mogelijk is het zeker.

Van groot belang is dat de opperkeizers, Diocletianus en Maximianus, in 305 aftreden. Hun onderkeizers, Galerius en Constantius, worden nu automatisch bevorderd tot opperkeizers. In hun plaats worden twee andere onderkeizers benoemd. De nog jonge Con-

²⁰ Drijvers, *Helena Augusta*, p. 35vv.

²¹ Lactantius, *De mortibus persecutorum*. Zie hierbij ook Aalders, *De grote vergissing*, p. 81vv. en Schwarte, 'Laktanz', in: *LACL*, p. 387-388. Het is een opmerkelijk gegeven dat Diocletianus in zijn eerste edict verordent dat christenen in dienst van het keizerlijke hof tot slaven gemaakt moeten worden, terwijl een leraar in de welsprekendheid, de christen Lactantius, wel aan het hof gehandhaafd blijft. Hij belast hem zelfs met de opvoeding van veelbelovende jongeren aan het hof.

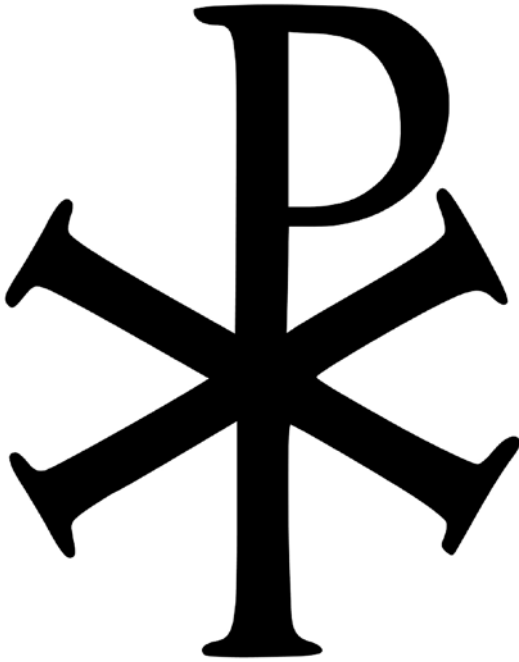
stantijn wordt hierbij gepasseerd. Constantius beveelt dan dat zijn zoon uit Klein-Azië naar het westelijke deel van het rijk moet komen en zich bij hem voegt. Vader en zoon steken over naar Britannia, waar zij strijd voeren tegen de Picten (de Schotten). Daar sterft Constantius in Eboracum, het tegenwoordige York, in 306.²² Onmiddellijk roepen de troepen in Engeland Constantijn uit tot opvolger van zijn vader en dus tot opperkeizer (Augustus). Daarop volgt een turbulente tijd waarin Constantijn, de andere keizers en ook troonpretendenten die zich in die tussentijd opwerpen elkaar bestrijden in een reeks burgeroorlogen.²³ Van betekenis is in dit verband vooral dat Maxentius, de zoon van de vroegere opperkeizer Maximianus, zich ook tot keizer heeft laten uitroepen en zich in Rome heeft genesteld. Bliksemsnel en totaal onverwacht trekt Constantijn vanuit Frankrijk – waar hij zich dan bevindt – Italië binnen, want het is hem van meet af om de alleenheerschappij over het Romeinse Rijk te doen. Hoewel het leger van Maxentius goed getraind is, bekwame aanvoerders heeft en veel meer soldaten telt, trekt Constantijn toch op naar Rome. Bij de Milvische brug over de Tiber komt Maxentius Constantijn tegemoet om hem in het open veld te verslaan. Zijn legers lijden echter een vernietigende nederlaag en kunnen via de brug de stad niet meer inkomen. Velen verdrinken in de rivier, onder wie Maxentius zelf. Aan deze slag bij de Milvische brug is een beroemde legende verbonden. In de versie van Lactantius luidt deze dat Constantijn in een droom voorafgaande aan de slag de boodschap heeft ontvangen dat hij op de schilden van zijn soldaten ‘het hemelse teken van God’ moest aanbrengen en dan slag leveren.²⁴ Met dit ‘teken’ bedoelt hij het zogenaamde Christusmonogram. Dit bestaat uit de combinatie van de twee eerste letters van de naam Christus in het Grieks. De

22 Aalders, *De grote vergissing*, p. 84.

23 Lensky, ‘The Reign of Constantine’, p. 60vv.

24 Vgl. Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 44,1-12 (Ed. Städele, p. 200vv.).

eerste letter – onze ch – heet in het Grieks de chi en wordt geschreven als onze x. Midden in dit kruis wordt de Griekse r gezet, die we schrijven als onze p. Het Christusmonogram ziet er dus zo uit:

Het is in elk geval zo dat Constantijn na de overwinning op Maxentius op alle schilden van zijn soldaten dit Christusmonogram laat aanbrengen. Er zijn nog twee andere versies van deze legende, die we allebei vinden in het werk van de biograaf van Constantijn, Eusebius van Caesarea. Volgens de bekendste van deze twee versies ziet Constantijn wanneer hij tegen Maxentius optrekt plotseling aan de hemel het teken van het kruis verschijnen en

hoort hij een stem – of ziet hij een tekst aan de hemel staan – met deze woorden: ‘In dit teken zult gij overwinnen’ (In het Grieks: *En touto oi nika*, in het Latijn: *In hoc signo vinces*; afgekort: *IHS*).²⁵ Hieruit concludeert Constantijn dat zijn strijd alleen gezegend zal zijn als hij die voert in de naam van de gekruisigde Christus. Nogal wat bronnen zeggen dat dit het moment is van de bekering van Constantijn tot het christelijk geloof. Waarschijnlijk is hij echter al eerder door het christendom beïnvloed.²⁶ Het visioen van Constantijn bij de Milvische brug is vaak in schilderijen afgebeeld. Hieronder zien we hoe leerlingen van de beroemde Italiaanse schilder Rafaël (1483-1520) zich deze gebeurtenis voorstellen. De schildering is te vinden in het Vaticaan. De Griekse woorden voor ‘In dit teken zult gij overwinnen’ staan boven in de lichtstralen, rechts van het kruis.

Het visioen van Constantijn bij de Milvische brug

²⁵ Vgl. Eusebius van Caesarea, *De vita Constantini – Über das Leben Konstantins. Griechisch-Deutsch*, Turnhout, 2007, 1.28vv. Voor een Nederlandse vertaling: Jan Willem Drijvers en Pieter Willem van der Horst (ed.), *Keizer Constantijn. Zijn levensbeschrijving door Eusebius van Caesarea*, Hilversum, 2012, p. 50vv.

²⁶ Aalders, *De grote vergissing*, p. 87vv.

Eén keizer, één rijk, ... één kerk

Er is veel over gediscussieerd hoe diep de verbondenheid van Constantijn met het christelijk geloof is. Is zijn 'bekering' tot het christendom niet vooral het gevolg van politieke motieven?²⁷ Vast staat in elk geval dat hij het christendom op allerlei manieren begunstigt. Zo neemt hij maatregelen, zodat christenen in het Romeinse Rijk – zeker in dat deel waarover hij regeert – niet meer vervolgd mogen worden. Dat gebeurt door de uitvaardiging van het edict van tolerantie (311) en het edict van Milaan (313). Christenen mogen dan weer kerken bouwen en gevangengenomen geestelijken en gemeenteleden keren terug naar huis en haard. Wanneer hij eenmaal alleenheerser geworden is, voert hij de zondag als verplichte rustdag in voor het gehele rijk (321).²⁸ Op verschillende 'heilige plaatsen' laat hij grote kerken bouwen, onder andere de Kerk van het Heilige Graf in Jeruzalem, de Geboortekerk te Bethlehem en de St. Petruskerk (eerste St. Pieter) te Rome.²⁹ Om niet meer te noemen: zijn kennis van en inzicht in de christelijke leer blijken beduidend groter dan sommige van de meer kritische geleerden ons willen doen geloven.

27 Aalders, *De grote vergissing*, p. 91vv. H. Berkhof, *De Kerk en de keizer. Een studie over het ontstaan van de Byzantinistische en de theocratische staatsgedachte in de vierde eeuw*, Amsterdam, 1946, p. 41vv.

28 Vgl. Willy Rordorf, *Der Sonntag. Geschichte des Ruhe- und Gottesdiensttages im ältesten Christentum*, Zürich, 1962, m.n. p. 160vv. Voor andere christelijk getoonzette wetten onder Constantijn zie Berkhof, *De Kerk en de keizer*, p. 51vv.

29 Zie voor het brede bouwprogramma van Constantijn: Mark J. Johnson, 'Architecture of Empire', in: Lenski (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, p. 278-297.